

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 321.64(477+(47+57))«19»(045)

**Олександр РУБЛЬОВ,
Павло КРАВЧЕНКО***

**Динаміка диктатури:
нове цікаве дослідження відносин керівництва
УССР та СССР**

(Рец. на кн.: В. Васильєв. Політичне керівництво УРСР і СРСР: динаміка відносин центр – субцентр влади (1917–1938) / Валерій Юрійович Васильєв. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 376 с.)

Сучасна російська агресія проти України й загальний стан українсько-російських міждержавних відносин зайвий раз за-

* Рубльов Олександр Сергійович – докт. іст. наук, професор, вчений секретар Інституту історії України НАН України, завідуючий Відділом по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ, Кравченко Павло Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

охочує нам звертатися до історичного минулого, процесів, що мали місце у стосунках наших народів та їхньої політичної еліти. Адже без цього неможливо достеменно з'ясувати справжні причини подій, свідками яких ми є сьогодні: війни Російської Федерації проти України, загарбання нею ж Криму, суперечок з приводу торговельних відносин, питань енергоносії, історичного минулого тощо. А заяви окремих російських політиків про неправомірність існування Української незалежної держави й навіть про відсутність української нації змушує задуматись про сенс аморальних «ігор з історією» очільників РФ.

Багато українців та росіян питають: які історичні корені має нинішня реальність, чи є, м'яко кажучи, екстравагантні твердження щодо феномену українства новими чи подібні думки висловлювалися в минулому? На жаль, до останнього часу проблематика українсько-російських відносин в історичній науці розглядалася лише фрагментарно. До сьогодні немає, наприклад, реальної реконструкції, базованої на серйозній документальній базі, історії виникнення Української соціалістичної советської (так званої «радянської») держави, формування відносин більшовицької Росії та України. У більшості випадків дослідження з цієї тематики концентрувалися навколо дуже важливих, але лише двох проблем – Голодомору 1932–1933 рр. та політичних репресій у 1920–1930-х рр.

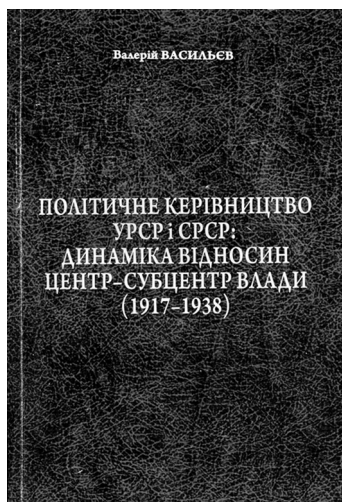
З цієї точки зору рецензоване дослідження Валерія Васильєва вирізняється, по-перше, тим, що розкриває маловідомі сторінки українсько-російських відносин 1920–1930-х рр., по-друге, – широким спектром питань, які розглядає автор. Вони включають в себе не лише політичні, економічні проблеми, а й особистісні відносини керівників Росії та України, їхні стосунки впродовж багатьох років. Як зазначає автор, «з'ясування механізмів влади та управління Кремлем найбільшої національної республіки в СРСР дозволить глибше зрозуміти сутність кризових процесів в сучасній Україні та дій керівництва Російської Федерації».

Цілком виправданими є хронологічні межі роботи, що «охоплює період з 1917 р., коли більшовицьке керівництво на чолі з В. Леніним вперше здійснило спробу створити радянсь-

кий та компартійний центр влади в Україні, до 1938 р. включно, що пов'язано із знищенням у ході "Великого Терору", ініційованого Й. Сталіним, керманічів ВКП(б) та КП(б)У» (с. 11).

Велику увагу автор приділив аналізу стану наукової розробки проблеми. Він розглянув еволюцію так званої історико-партиїної науки в ССРСР та УСРСР щодо 1920–1930-х рр., зазначивши, що конструювання історії відбувалося за допомогою трансцендентальних понять «великої правди», «великої революції», «потужної робітничої партії». З одного боку, це налаштовувало не на раціональне й логічне пізнання історичного процесу, а на емоційно-почуттєве та квазірелігійне сприйняття історичних подій. З іншого боку, апіорі було відкинуто принцип об'єктивізму в історичній науці, що виступала «служницею» політико-ідеологічних інтересів правлячого режиму. Характерною прикметою історичних праць стала брутальна критика політичних супротивників. Зокрема, в Україні головним ворогом більшовики вважали так званий «український буржуазний націоналізм» (с. 14). В цілому, становлення та функціонування більшовицького режиму в Україні розглядалося як серія перемог керівництва Компартії, що невгамовно боролася за «щастя народу» (щоправда, переважно всупереч інтересам й бажанням того ж народу).

Необхідність подолання подібного викривлення дійсності на догоду політико-ідеологічним конструкціям більшовицьких вождів обумовила епістемологічний підхід дослідника до історіографічного процесу та реальних історичних процесів. Боротьбу за Україну автор показує крізь призму поглядів і переконань політичного керівництва більшовицької Росії, ССРСР,

В. Васильєв.
Політичне керівництво
УРСР і СРСР: динаміка відносин
центр – субцентр влади
(1917–1938).

спочатку В. Леніна та його найближчого оточення, згодом – Й. Сталіна та його поплічників, яких цікавила, перш за все й понад усе, влада.

Велику роль у цій боротьбі, зазначає В. Васильєв, відіграла особиста відданість компартійної номенклатури Й. Сталіну, особливо після встановлення ним одноосібної влади. Прикладом був Л. Каганович – один з головних політичних акторів в українських подіях впродовж десятиліть. Невипадково Й. Сталін саме його поставив керувати Україною в роки напруженої боротьби за владу в Кремлі. Саме Л. Каганович зробив «неоціненний» внесок в утвердження влади Й. Сталіна в Україні у середині 1920-х рр., придушивши опозиційні сили, саме він був одним з «командирів великого голоду» 1932–1933 рр.¹

Нові використані у роботі матеріали вітчизняних та зарубіжних (американських та російських) архівів дозволили авторові зробити глибокий аналіз процесів взаємодії керівництва Компартії з керманічами її обласної філії (але з власним Політбюро) – КП(б)У в процесі створення й функціонування советської України та формування сталінської диктатури. В. Васильєв згодний з думкою колег-істориків, що 1930-ті рр. «були періодом формування сталінізму, коли тривали серйозні конфлікти між двома логіками функціонування влади. З одного боку, існувала логіка адміністративно-командної системи – представників державного апарату, який збільшувався, ускладнювався, ставав різномірним та був вимушеним контролювати все більше сфер життя суспільства, що чинило опір режиму. Це була бюрократична логіка індустріальної держави, в основі якої – принципи компетентності, професіоналізму. З іншого, – логіка Й. Сталіна і його групи, в основі якої була деспотично-поліцейська концепція влади, що руйнувала всі політичні, професійні, особисті зв'язки, котрі були джерелами солідарності бюрократії». Автор наводить думку американського історика

¹ Див., напр.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / В. Ю. Васильєв та ін.; [Київська міська організація Всеукраїнського товариства «Меморіал»]. – К.: Генеза, 2001. – 399 с.: іл.

М. Левіна, який характеризував такі конфлікти як «інституційну параною», що складала сутність сталінізму. Він описав її як почуття безсилля, що розвивається у вузькому колі вищого керівництва, а потім у лідера цього керівництва. Чим сильніше центральна влада, тим сильніше це почуття безсилля (с. 41). Такий підхід до характеристики сталінізму дає, на наш погляд, ключ до розуміння багатьох подій, що мали місце у досліджуваний автором період у відносинах між очільниками України та сталінським керівництвом у Кремлі.

Один з головних висновків автора: більшовицькі діячі в Україні з самого початку не сприймали український національний рух та, зокрема, Центральну Раду. У Петрограді бюро ЦК – четвірка вождів партії: В. Ленін, Л. Троцький, Я. Свердлов, Й. Сталін – розглядала навіть можливість перейменування більшовицьких організацій в Україні у Соціал-демократичну робочу партію України, але на правах не окремої, а районної організації РСДРП(б). «Ця ж четвірка, – зауважує автор, – за постановою ЦК, вирішувала усі “екстренні справи”, що свідчило про зростання ролі вождів/олігархів в партії» (с. 55). КП(б)У, створена у липні 1918 р., була незалежною лише формально. Фактично вона була складовою РКП(б), яка, робить висновок В. Васильєв, і допомогла російським більшовикам захопити владу в Україні.

Звідси – відповідь на питання, як більшовики ставилися до ідеї незалежної України. Авторський аналіз документів засвідчує, що більшовицьке керівництво Росії ніколи, починаючи з жовтневого перевороту 1917 р. у Петрограді, не сприймало незалежність України серйозно. У політиці щодо неї вони виходили з інших міркувань, а саме: головною була мета встановлення повного контролю над ресурсами України.

Керівництво РКП(б) розуміло, і це підтверджують використані автором документи, що їхня влада без України буде, у кращому разі, хисткою, у гіршому – її буде втрачено, не дочекавшись «світової революції». Тому влаштували «гру» в українську державність, її «добровільний» тісний зв'язок з Росією. В. Ленін зважив на наполегливу боротьбу українців за незалежність у 1917–1920 рр., яка змусила його більш обережно ставитись до задоволення прагнень українців. Автор наводить слова Л. Троць-

кого про національну політику більшовиків в Україні як засіб поширення комуністичних ідей. А робити це необхідно було українською мовою, адже російська для більшості українців була чужою. При цьому більшовики заперечували можливість існування незалежної української держави. Цікаво, що соратники В. Леніна у більшості своїй були налаштовані щодо українців значно радикальніше, ніж вождь. В. Ленін, на їхній погляд, переоцінював національний рух українців. Проте, звісно, вони змушені були у більшості випадків слухатися свого керівника. Утім, у головному вони були єдиними: і В. Ленін, і «його вірний учень» – Й. Сталін, як наголошує автор, «тракували федерацію як форму обласної автономії з більш-менш значним ступенем самостійності управлінських структур» (с. 118). Спочатку це пояснювалося неминучістю створення всесвітньої федерації соціалістичних республік, а пізніше, у 1930-х рр., Й. Сталін успішно реалізував свій план «автономізації» під гаслом «рівноправних радянських республік».

Ще один важливий період в історії формування відносин між керівництвом ЦК РКП(б) та КП(б)У, який досліджує автор, – боротьба навколо створення ССРСР. Широка база документів показує численні конфлікти Кремля з представниками українського субцентру влади за повноваження у новій союзній державі. Один з авторських висновків: ССРСР створювали не народи республік, а нерепрезентативні партійні структури, що були підпорядковані комуністичним вождям. Намагання окремих українських партійних функціонерів зберегти за Україною (а значить, за собою) економічні важелі наштовхувалися на жорсткий опір Центру. Сам процес створення мав хаотичний характер, супроводжувався порушенням норм не лише міжнародного, але й «внутрішнього» революційного права.

Автор скрупульозно аналізує відносини Кремля й субцентру влади в Україні після створення ССРСР. Це був час, коли група Й. Сталіна поступово встановлювала цілковитий контроль над Україною, її політичним та економічним життям. Й. Сталін через Л. Кагановича спрямовував процес інтеграції України в ССРСР, здійснення національної політики, підтримки преференційної інвестиційної бюджетної політики в республіці. В обмін

провідники КП(б)У беззастережно підтримували Й. Сталіна у боротьбі з опозиціями.

Значна увага приділена автором дослідженню відносин керманічів України та ССРСР у роки «Великого перелому» та суцільної колективізації сільського господарства. У переважній більшості випадків, стверджує автор, українські керівники підтримували насильницьку, репресивну політику Кремля. Ситуація змінилася у роки Голодомору, коли частина партійно-радянського союзу України, хоча й несподівано, та все ж виступила проти жорстоких методів проведення хлібозаготівель. З точки зору Й. Сталіна, це було неприпустимим. На основі великої кількості документів автор неспростовно доводить, що грандіозний голод був використаний керманічами ВКП(б) для остаточного опанування республікою. Про це свідчать діяльність комісії В. Молотова та Л. Кагановича в Україні, коли в республіці було встановлено пряме правління центру.

Останній, сьомий розділ роботи В. Васильєва присвячений дослідженню здійснення «Великого Терору» в Україні, в результаті якого Й. Сталін встановив над республікою остаточний контроль, перетворивши її у справжню провінцію ССРСР.

Надзвичайно актуальні висновки автора наукової праці. Крім накреслених напрямків подальшої роботи над даною проблемою, він зробив глибокий аналіз пануючих сучасних ідеологем в Російській Федерації, зазначивши, що це державне утворення перетворилося нині на «центр тяжіння для правих консервативних сил в Європі», а його «євразійські ідеологи та праві консерватори (зокрема, у вищих органах держави) оцінюють ліберальну демократію як неспроможну систему цінностей, що обслуговує інтереси США. Вони заявляють, що ліберальна демократія — вчорашній день осмислення людством суспільства». В. Васильєв цілком слушно зазначає, що «так само цю ідеологію розцінювали комуністи, фашисти та нацисти в 1920–1930-х рр.» (с. 323).

Злободенними є й наступні слова автора рецензованої роботи: «Сьогодні зрозуміло, що споконвічне прагнення українцями волі можуть реалізувати лише вони самі у власній державі. Воля – не подарунок великих держав або продукт іноземних

дипломатів, що виробляється у московських, брюссельських, вашингтонських “кулуарах”, а право визначати свою долю і мати власний вибір образу життя. Цілеспрямоване та систематичне викривлення реальності та історії сучасним керівництвом Росії спрямоване на позбавлення українців та й росіян такого права і є однією з стратегій авторитаризму» (с. 335). І завдання істориків та політиків – завадити цьому.

Поза сумнівом, монографія Валерія Васильєва є вагомим внеском у дослідження історії України 1920–1930-х рр. На наш погляд, вона вирізняється якісно новим концептуальним баченням взаємин України та Росії у міжвоєнний період, що дає можливість глибше зрозуміти як історичні події того часу, так і під іншим кутом зору поглянути на політику Російської Федерації щодо України і світу сьогодні. Книга буде корисною, крім науковців, які займаються даною проблематикою, усім, кому не байдужа наша історія та майбутнє Української держави.

УДК 821.161.2-94.09(049.32)

Роман ПОДКУР*

«Соловецький реквієм»: з думкою про *Dies irae*

*(Рец. на кн.: С. Шевченко. Соловецький реквієм /
Сергій Володимирович Шевченко. –
К.: ВПК «Експрес-Поліграф», 2013. – 592 с.)*

Історичні паралелі, асоціації із сьогоденням – відмітна риса нової збірки історичної публіцистики Сергія Шевченка «Соло-

* Подкур Роман Юрійович – канд. іст. наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник Відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.